

חרדת אלהים

בין שיגרה למיתוס

דב סדן

המהומה בבית-הכנסת, בהאשים הקהל את בנימין באכילה בצום הרביעי: „יקול ההמון הולך והומה, הילך וסוער, וגם הנשים צעקו מבעד לחלונותיהן, וזהי חרדת-אלוהים בבית הזה, רעש ומהומה“ („שתי הקצוות“). נמצאת המליצה כהשאלה לבליל קולות וצעקות, שכמותו כסערה. וכדקדוקו של הכתוב עשוי משל אחר: „ומה גם כי מאז היה בית ר' ירוחם לחרדת-אלוהים“ (שם). והרי דוגמה דומה וקרובה יותר, בכוא ז' שזר לתאר רישומה של דרשה: „וכל העם בבית הכנסת — כקטן כגדול, כעזרת נשים וכעזרת גברים — געה בבכי ויהי הבית לחרדת-אלוהים“ („כוכבי בוקר“). עמ' 35). כאן וכאן תחום-המהומה מצימצם על בית-כנסת, אולם יש והוא מתרחב יותר, כן, למשל, אותו י. ל. גורדון עצמו, המתאר דוחק וצפיפות של נוסעים יאמר: „וזהי כל העגלה לחרדת-אלוהים“ („קפיצת הדרך“) מרחיב את התחום לא בלבד כדרך שכבר ראינו: „ותעבור הרינה לעת ערב בבית המדרש: „מלך טיפש“ נתפש למלכות כמרגל-חרש ויהי כל בית המדרש לחרדת אלוהים“ („מלך טיפש“) וכן בענין האימה מפני השדים „ואף כי לא ניזק ולא נכנע איש — בכל זאת היו כל בני החצר לחרדת אלוהים, אבל בראותם כי עברו ימים אחדים ואין פגע רע לא שמו לבם לדבר כי אם בדקו את המזוזות וישבו בטח. ואולם ביום הששי, יום ערב שבת הבא, קם שאין חדש בחצר וזהי חיתת-אלהים בין היושבים“ („ריבלה מר כרת החמאה“). ונראה כי המספר רואה חיתת אלהים כהפלגה של חרדת אלהים, ואם להוסיף לדרך ההרחבה הרי מזה מעשה נערי-העגלונים, המעיר את האנשים מחשש גנבים מדומים, והוא שומע גערה: „האם יצאת מדעתך, ברקוס, או אם שוטף שיכור אתה כי הרגזתנו ותשם את כל הבית לחרדת-אלוהים על לא דבר“ (שם), או בתיאור בכייה למות איש זקן: „וכל הניצבים עליו, כשמעם את הרופא אביר-הלב בוכה, עמדו מרעידים ויבכו גם המה ותכין כל הנשים ויהי כל הבית לחרדת-אלוהים“ („מעלות ומורדות“), אלא ההרחבה היא גדולה בהרבה, וכן יתאר מחלוקת בעיר שסופה רגיו מתאבנים וניפוצי-חלונות: „וזהי כל העיר לחרדת-אלוהים כלילה ההוא“ („כף רגל עגל“).

צמדי-המלים: חרדת-אלוהים, שנעשה כביטוי השגר ושימושו בלשוננו מרובה ודוגמאות-שימושו לאינן ספור, מקורו הוא, כידוע, באותה תמונת-המלחמה, המתוארת בספר שמואל א', לאמור: „וזהי המכה הראשונה אשר הכה יונתן ונושא-כליו כעשרים איש כבחצי מענה צמד שדה וזהי חרדה במחנה בשדה ובכל העם המצב והמשחית חרדו גם המה ותרגז הארץ וזהי לחרדת-אלוהים“ (י"ד, י"ד—ט"ו). הקורא את הכתובים האלה לתומם, חש בהם רישומה של התרחשות מיתית, אולם תחושתו עשויה שתתפוגג למשכב פירושיהם של גדולי-פרשנים. כן, למשל, נשמע מפי ר"ד ק, כי ענין ותרגז הארץ אין לראותו כפשוטי אלא כדרך-משל, דהיינו שלא הארץ ממש היא שרגזה אלא מחנה הפלשתים הוא שרגז; וכן נשמע, כי ענין חרדת-האלוהים הוא כהרגומה, כלומר מהאלוהים באה להם החרדה, כי הכ לא ראו על שום מה הם חרדים, שהרי לא נלחם בהם אלא יונתן ונושא-כליו. לאמור, המפרש הגדול הזה רואה תיבה אלוהים כממשותה ואילו מפרש גדול אחר, הוא רלב"ג, מלמדנו, כי ענין חרדת-אלוהים פירושו חרדה גדולה כדרך אש-אלוהים, הרריאל, וכרוח מפרשים ראשונים רוח מפרשים אחרונים וכמספם להם בעל מצודת דוד האומר: ותרגז הארץ — לשון גזומה והפלגה; וזהי לחרדת אלוהים — המתנה היה לחרדה גדולה, שכך דרכו של הכתוב, הבא להגדיל דבר, שהוא סומכו למלת אל, כמו וענפיה ארניאל. הצד השווה שבפירושים האלה הוא בעמעומו, ואפילו טירודו של רישום המיתוס, באופן שרונות-הארץ אינה תמונת-איתנים, וחרדת-אלוהים אינה התערבותם האדירה, אלא כדברי מליצה הם, שענינם מהנה מבולבל ואימה מופלגת. והשאלה, המעסיקה אותנו עתה היא, אם ועד כמה השימוש בהגדרה: חרדת-אלוהים נתקיים בו יסודו או פירושו, בלשון אחר: אם ועד כמה נתקיימה בו הזיקה למיתוס או הגלישה לשיגרה.

ב

כדי להשיב על השאלה הזאת, ראוי שנבחר לעצמנו מעט דוגמאות טיפוסיות; וראשונה יסע דרך השימוש המצוי להגדרת עירבוביה ואנדרלמוסיה, הרי, למשל, ראובן אשר ברוידס, המתאר ענין

ב"ביכורי העתים" תקפ"א. עמ' 66 ואילך) וכיוצא באלה. לעניננו חשוב הציון, כי המספר נצטרפו לו שני כתובים; הכתוב האחד מתמונת המלחמה הנ"דנית: "ות הי לחרדת אלוהים" (שמו"א, י"ד, ט"ז) והכתוב האחר מתמונת החזות: "וראיתי אני דניאל את המראה והאנשים אשר היו עמי לא ראו את המראה אבל חרדה גדולה נפלה עליהם ויברחו להחבא" (דניאל י', ז'). מתוך שני הכתובים האלה עלתה לו ההגדרה: "נפלה עליהם חרדת אלוהים".

לא שמ. י. בן גריון נעזר ראשונה בתמונת דניאל, שכן בה קדמו אחרים, ונסתפק בדוגמה אחת — י. ל. גורדון מתאר את רושם הפילתו של החון בימים נוראים בלב ילד נבעת, לאמור: "ובהרימו קולו ויקרא — חרדה גדולה נפלה עלי וגשמה לא נשארה בי, והרגזו בטני וצירי נהפכו עלי ואתחיל חל" ("המעורב בדעת"), ובדומה לכך, "ושמעו המת פללים וחרדה גדולה נפלה עליהם" (שם). ולא שמ. י. בן גריון נעזר ראשונה בצירופם של שני הכתיבים והבלעתם במליצה אחת, גם בכך קדמו אחרים, ונסתפק בדוגמה אחת — נחום מאיר שייקביטש (שמ"ר) מספר על האימה שמטילה מתה המהלכת כביכול בין ההיים: "אם אמרתי לספר את הפחד אשר הפילה האשה הזאת על כל יושבי עירי תקצר לשוני, במלה אחת אומר כי חרדת אלוהים נפלה על כל הנכספים" ("כויה תחת כויה", 1881, עמ' 18). מה שמיחד את מ. י. בן גריון הוא לא השימוש בצירופי הכתובים אלא ההיחל המיתית של רוח הכתובים, ומן הראוי היה לברוק את השימוש בענין חרדת אלוהים בשארי כתביו, בין כדיוקה של המליצה, כגון: "וחרדת אלוהים יחרד האדם מהמות, על כל חי" ("תפילת הערב"), בין כשינויה של המליצה, כגון בבואו לתאר את המחזה, כשאוסף תופס את מרתה וגובר עליה: "ויקם הטבע ויבריק עוד סעם אחת יתעורר הסתיו לחרדת עולמים, ויהי כל הככר ללהב והנחל ניתר ממקומו, כוחות שנים נלחמים יחד ונשמעים זה לזה" ("קיץ וחורף"), גם התיאור הזה נישם אוריה מיתית, והתמונה הקטנה: ותהי כל הככר ללהב המעלה את זכר תהפוכת סדום, שנאמר בה: "ויהפוך את הערים האל ואת כל הככר" (ברא' שית י"ט כ"ה), מעידה על כך.

ד

הראייה המיתית של תמונת המלחמה, שהולידה את המליצה הנ"דנית לנו, עיקרה היא במה שרוגזת הארץ נתפסת לה כרוגזה ממש וחרדת אלוהים כהתערבות כוחהיאתנים שהרגיזו את הארץ תחתיה, ומן

ואם בדוגמאות האלה המליצה עודה משמרת משהו מרוחו של הכתיב, מצויות דוגמאות הנעזרות במליצה, כשהיא כבר עקירת ממסדה ונעשתה כפתגם, כפי שהוא מצוי בלשון הדיבור (ראה טביב באסופתו סי' 1317) כהגדרה למתימה ושוהמהומה בעלמא, וראה, למשל, יעקב פיבמן, המתאר מחזה רחוב קטן: "פתאום בוקעים ועולים קולות וצווחות קורעי לב מכל צד, רגע אחד ואתה מזדעזע בלך: ודאי קרה אסון! אין זאת כי אם אדם טבע במצולות ואנשים קוראים לעזרה, אבל רגע שני אתה שב למנוחתך: אתה מבין מיד, שאלה אינם אלא קילורי תיהם של מוכריהעיתונים הקטנים, הם שהופכים בצאת עתון הערב, את כל הטוילת שעה קלה לחרדת אלוהים" ("יוסי בגליל", עמ' 81). גם כאן שימושה של המליצה הוא בדרך הדוגמאות הקודמות — אוריה של קולות וצעקות — אולם הסיטואציה המתוארת עושה את השימוש במליצה כשימוש של שעשוע, שבו התפוגגו רוח הכתוב וחזותו לחלוטין.

ג

אולם הדוגמאות האלה אחיות להן, אחיות יריבות, היוצאות ללמדנו, עד מה שימושה של הלשון התגבר על פירוש הכתוב ונאחז ברוח הכתיב, לאמור עד מה משמעה של המליצה חזר על מקירו ושרשו, ומן הדין שנוכיר פה ראשונה את מיכה יוסף בן גריון, שהתגברות הזאת היתה לו כמגמה ותעודה, ובבואו, למשל, לתאר את הרב המקובל, המשביע את השם ליתן זרע לשמיאל ואשתו הוה, הרי "בצאת שם המפורש מפהם נפלה עליהם חרדת אלוהים וינועו קירות החדר לנפול ירוח סערה גדולה באה מן הצפון ותסער, והגשבעים נפלו על פניהם ולא קם בהם רוח, והארץ רעשה והעיר כמעט נהפכה למשולת וכל צבאיתיהמים אלו לאלו שואלים: מי קם להחזיר ידנו ממקומו? ויהי רעש גדיל בפמליה של מעלה ובפמליה של מטה, רעש אשר לא קם כמוהו ומלי אכים גבהלים וחיות הקודש תרעשנה, ויהי סער ואפל כל הלילה, ורק לפנות הבוקר באה הדממה, עשרה אנשים ישראלים נשבעו בשם ה' ויכנעו" ("השבועה", נדפס תחילה ב"הזמן", תרס"ה). כאן חרדת אלוהים היא באוריה של תהפוכת עליונים ותחתונים, וכמעט רוב תמונות התהפוכה במקראות ורמזיוזכרם נשלבו בתיאור שלפנינו, אולם דעתנו נמשכת לקטנה אחת — המספר תולה בחרדת אלוהים נפילה, כפי שהכתוב תולאה בכמה מלות מתאימות של החרדה: הפחד, האימה, התרדמה (וכבר כיאר רנ"ה ויזל כי תרדמה אין פירושה שינה אלא בהלה, וראה מכתבו ב"הצפון" לתשרי תקמ"ד, שנעזרה

כף ים מות זה, יתאר מבצר ישן נושן, לאמור:

וצים אֵינִי עָרֵב כְּבֹאֵי קָמָה
בְּיוֹם מִלְחָמָה,
וְדָרְוִי קָנִי הַקָּלֶעַ עִם הַצִּים,
וּמִדֵּי רֶשֶׁם וְתִפְצוּץ קוֹלָם
וְיִהְיֶה הַיָּם הַזֶּה פְּתִיל קִיּוֹן
לְחֶרֶד אֱלֹהִים.

לאמור, הוא נעזר בפירוש במליצה כהגדרה לת-
הסוכות-איתנים, וכאילו מתוך כוונה להעמידנו על
כך, הוא מראה לנו ניגודה, הניגוד שבין האי השוקט
והים הסוער:

וּמִדֵּי צֶאֱת הַסִּירוֹת שׁוֹב הַיָּמָה
יִבְרַח חֶרֶשׁ אוֹר הַמַּגָּל צֶאֱתָן
מִמְרוֹם הַצִּיָּץ הָאֵתָן
• וְיִהְיֶה הָאֵי הַזֶּה לְנֶגֶד הַפְּרָקָה עִם
מְקוֹר נִחְמָת אֱלֹהִים.

ההקבלה: ים — חרדת-אלוהים, אי — נחמת-
אלוהים מצטרפת לצמד-הניגודים הגדולים בשירת
המשורר וסמליה האומרים דרשוני, אך אנו שלא
נדרשנו אלא לביאורה של פינה אחת למדנו לראות.
מה מסתתר מאחורי התמונה שנעשתה שיגרה.
ולא נצא ידי חובה לפינה ההיא, אם נסתפק
בבדיקת המשך השימוש במליצה ההיא לענין סער
וסערה, כגון אשר ברש השואל בסיפורו: "איך
תצאנה האניות אל מרחב הים הנורא וחשרת-
הסערה רצה ועילה לקראתן, ובטרכ תנתקנה מן
החוף יהיה הים לחרדת-אלוהים?" ("הנש-
אר בטולידה"). שכן חיבה היא לנו לבדוק רישומה
של חרדת-אלוהים בשאר כתביו של גדול-משוררינו.
בין חוויות-השתיה, השמורות בנפש המשורר משח-
רית-חייו, שמור גם זכר סערה לאמור: "ירושל פליטה
היא באוצר-זכרוני ושארית קטנה של חורף שלם.
שנגנב מלבי ולא ידעתי אנה בא, אבד החורף ההוא
— ואיננו. כאשר נמחי מלבי גם ראשיתה ואחריתה
של סערה אחת גדולה, אשר השיגתני פת-
אום ביום שרב אחד במשעול הגבעה, בין הדשאים
הגבוהים, ברגע רדתי לביתי, מירכתי הארץ הגיחה
הסערה ותפול בכפר — והארץ היתה
כרגע לחרדת-אלוהים. השמים לבשו קדרות
ועלטה היתה. היער שאג מרחוק, אילנות נהפכו
משורש ועשבות-הגבעה דבקו ברעדה לארץ. התאבכו
תימרות-אבק וגגות-תבן פרחו באויר, ובטרכ אמצא
את ידי ואת רגלי, והנה גם אני פורח! חייכם, פורח
אנוכי! כנף רוח אדירה היתה בי פתאום ותגביהני
כנוצה ותפריחני אל תחתית-הגבעה ואל ראש-המשיכה
אשר מסביב לביתנו, איך כאתי, או איך הובאתי

הדין הוא לבדוק בראיה הזאת, כפי שהיא נשקפת
בחזיונות על יום הדין וכן, למשל, בפיוט "תהילות
כבודך" בטוסף ליום ב' דראש השנה: "עת תקום
למשפט / זעום כל אפסי ארץ / סורו מגי דרך
ינובכו חרדים מחרדת הארץ". אך ענינו
עתה הוא בבדיקה של דור אחרון, שבו נחלצה המלי-
צה הנידונית משיגרתה וניתנה כהגדרה לתמונת-אי-
תנים, למהפכת יקום או, לפחות, יסודותיו. כן נעשתה
המליצה הזאת כהגדרת תמצית לסערים ואברהם
מאפו יאמר: "עוד הים מתהלל והנה רוח סערה
מכה בו גלים ומשברים, כל פנים קלקל וינהים הים
ויועף ויהי לחרדת אלוהים והארץ ראתה
ושקטה" ("אשמת שומרון", הוצ' דביר עמ' כ"ג).
ומי שניסה להחיות אגדת חז"ל ברוח המקרא ולשונו,
זאבי יעבץ, מניח לו לאלון הובולוני, כי יספר "על
הסער בעזו-גוראותיו, על יושבי איים רחוקים
אוכלי בשר אדם; ועל הדולפינים אשר מראה מת-
ניהם ולמעלה דמות אדם להמה, בעלי זרועות ידים
ושדים, ומחצי מתניהם ולמטה תבנית דג להם. אך
כל יורדי-הים יודעים — כי היצורים האלה לא
ירעו ולא ישחיתו. לא כן בתגלים, אשר נזר שלהבת
לבנה אדמדמת בראשה. משאתה יגורו יחתו משברי-
ים ומדי הראותה על במתיים תשית תהום רבה
לחרדת-אלוהים. ולא תנוח מזעפה עד תשבר
האניה לרסיסים, ועד רדתה במצולות כמו אבן —
(שיחות מגי קדש, סיפור נפלאות במצולה), ומי שהמ-
שיך במעשה החיאה זה, ח. נ. ביאליק נעזר במלי-
צה זו לחזיון דומה, לא בים כי אם ביבשה, וכן יספר
לנו באגדה אחת: "והנה שאגה גדולה, שאגת ארי
נפלה פתאום ויהי כל המקום וסביבותיו
לחרדת-אלוהים ובטרכ ידע איש מה ומאין
והנה שאגה שניה באה, והיא אדירה כשבעת רע-
מי-אלוהים גם יחד" ("האריה הלבן"); ובאג-
דה אחרת, בהחלפת החרדה בתיבת דומה לה, יאמר:
"ונפל על העדים פחד אלוהים ואמרו בלבבם:
נעידה עדות רק אמת סן תחרב תבל בגללנו"
("בסא שלמה"), ובהחלפת יחיד ברבים באגדה אחרת:
"אני בדרך, והרוח דופקת אותי מאחורי ביד חזקה,
דפוק והדוף — והנה איש לקראתי כולו פחד-י-
אלוהים וביעות-ימות" ("האשה ומשפטה
עם רוח הרוח"). השכנות הצפופה של פחד-אלוהים
והורבן-עולם מזה וביעות-ימות מזה מדברת בעדה.

ה

חשוב משימושו של ביאליק באגדה הוא שימושו
בשירה, ובה נעזר גם הוא באותה מליצה לתיאור
חזון-הסער ומביאו על תמצית-ביטוי, בשירו "על

„ובינתיים בא השמש והי לילה. אפלה כבדה כיסתה ארץ ומלואה וביער כבדה האפלה שבעתיים. חמרים חמרים נערמה תחת כל עץ ושיח ותרבץ אילמת ושחורה הרת מזימות ותעלומות, וכל גיא ושוחה, ובמרומי כל תל וגבעה, ומבטן הלילה ומעמקיו הגיתו ובאו קולות מקולות שונים, אחד מוזר ופלאי מרעהו, קול לחש ורחש, קול ענות ותנות, קול נהם ושאגה, ילל חיתו יער בכלות בשרם מחמדה ואנקת צסרי ליל נמוגיתאנתו, יבבה אוהים דויתשוקה ותאנית ציים מתהפכים ומתיפחים בחבלייחשקם, ויהי ה' יער לחרדת אלוהים. סמר מפחד בשר העלם ויטוש את דבר האילה ואת דבר המגדל, ויבוא אל נקיקסלע אשר ראהו לו מבעוד יום, להסתיר שם מביעותי הלילה וצינתו, ויסתום את מבוא הנקיק באבנים ויש כב על הארץ וירדם“ (אגדת שלושה וארבעה). חרדת אלהים היא פה כהגדרה כוללת להתגעשות-היצרים. יצרייהיה באפלת לילה ביער, כמערכת האגדה בא מחנה-החרדות הזה כצד-שכנגד לנפש הראשה, העלם, הנמשך בכוח-סתרים לטהרת מאווייו, כאילו בא הלילה וגעשו לפתותו אל אפלתו, פיתויים אלה נשמעים כביכול מתוך גבב הקולות הרבים, שהמשורר מגלם בתיאור גדוש על אמצעי השונים, ובכללם הכפלה (חמרים-חמרים), גרדפים (עץ ושיח, גיא ושוחה, תל וגבעה, נהם ושאגה), דימוי-צלילים (אילמת, ותעלומות) ודרכי-הריזה (לחש ורחש, ענות ותנות, מתהפכים ומתיפחים) — עירוב מהומה הגדולה מכל מהומה שנוי דמנה לנו בדוגמאותינו עד עתה.

יחרדת אלוהים ביער משתקפת, כפי שראינו, בנפש העלם כביעות-לילה ומן הענין לראות כמין צידוף של חרדת-אלוהים וביעות-לילה באופן ששני הקצוות מצטרפים: חרדת (אלהים ביעותי) לילה, לאמור: חרדת-לילה, שכן נקרא בשיר, „והיה כי יארכו הימים“, הנגדר כשיר מחזיונות הנביאים האחרונים, לאמור:

וְהָיָה בְּבֹקֶר בִּבְקָר כְּמַעַט תִּגַּן סִתְּמָה,
וְאִישׁ כְּמַסְתּוֹ וְאִישׁ כְּמַסְתֵּר אֶחָלוּ
רְצוּץ־נְדוּדִים, שְׂכַע־תְּלֹמֹת וְרִיק־נֶפֶשׁ קָדִים,
וְעֵדִי קִרְיָת־לֵוִי בְּעֶקְשָׁיו
וְחֶרֶב לִלְלָה בְּצִצְקֵיו
— — — — —
וְנָשָׂא עֵינֶי וְלִוְיָהּ, לְדַת וְרַעֲבִינֶשׁ
— — — — —
וְכָשָׂא אֶת הַקְּשִׁים

וצירופם של חרדת-אלוהים כביטוי של סערה ושל האימה מפניה, והיא אימה הבאה לתוך העצמות, ניתן בתמונת-הפתחה של השיר „שבעה“ לאמור:

אחרי כן לבית-אבא — לא אזכור, ואולם טעמה של אותה טיסה — מי פתי וינסה להסבירה לאחרים: רק בחלומות הלילה יש אשר יטעם האדם אחד משישים ממנה — „(ספיה)“.

בחלומות הלילה — מפלט העולמות הקמאיים שלנו, ויסודו של החלום — חוויה בהקיק, והיא חוויה שניתן לה, מלבד העילוי הפיזי, גם רישום כמעט פרוטוקולארי, שכן נקרא בקטעים האבטוביוגרפיים, שנמצאו בעובנו של המשורר, בכלל תיאור מימי ילדותו: „סער ממשמש ובא, חיתת אלהים נוסלת על הרבי ועלינו, תלמידיו הקטנים, הכל מגיחים את „חומשים“ וקמים בחדרה מססליהם. הרבי עומד אף הוא ומצוה בעינים... אנו עומדים הכן... ברק... וארבעים פיות כאחד קוראים פתאום בקול רם את הברכה. השמים מתרעמים ורוגזים מתוך כטנם — ופתאום — טרח! סרחח! פוץ התפוצצו השמים ותיבקע הארץ — צעקו ילדים: כרוך אתה ד'... שכוחו וגבורתו מלא עולם“ (כנסת, תש"א, עמ' 10), בכלל התיאור הזה חשובה ההגדרה: ותיבקע הארץ, שהיא אולי כבר במקרא דיבור קונוציונאלי למהומה, אך יסודה הוא כדרך ההגדרה: ותבקע האדמה, שזכרה במקרא חזות האדמה הסותחת סיה ובר לעת קורה ועדתו על בתיהם ורכושם. וראה את דרך המשורר במעשה על יוסף ואחיו, שנאמר בו: „וימר מאד לב יהודה בשמעו את הדברים האלה וישאג שאגה גדולה ומרה כשאגת האריה ותעל גם חמת אחיו ויבעטו באדמה בקצף גדול ותבקע האדמה ותרעש כל ארץ מצרים ותהי לחרדת אלהים —“ (כנסת, שם, עמ' 24).

1

תיאורים שראינו מביטים לפנינו כבירור, עדר מה השימוש בהגדרה של חרדת-האלהים שב לקדמותו, כלומר חזר להיות כהגדרה של סערת-אימים שיש בה מהפיכת-יסודות. כדי להעמיד את הענין הזה על חודו נביא שתי דוגמאות, קרובות בענין, האחת שבה נראה את השימוש בהגדרה על דרך השיגרה ואחת בהיפוכה, בשחרור הגמור ממנה, הדוגמה האחת היא של מ. ד. כרנדשטטר, הבא לתאר השתוללות יסודות הנפש כדמות השתוללות של חיות, והוא בתי אור השתוללות של דיבוק (ביתר דיוק: של מי שהתחפש כדיבוק): „והדיבוק השתובב משובה ניצחת ויהמה כדב וישאג כנמר ויגעה כבן בקר ויצהל כסוס ויצרח כעורב ויילל כינשוף-וישמיע קול כל חיתו יער יחדיו ותהי חרדת אלהים במחנה“ („הדיבוק או שני חתולים בשק אחד“). הדוגמה האחרת היא של משוררנו, והוא תיאור הלילה באי-תעלומות:

מות זקנות עמדו בכבוד־ראש על כלי־החליבה —
 הרימה עגלה בחזרה קל־ת־דעת, פעמי רגליה,
 ורצה למקום־המעשה בשכונת־בית־הכנסת. ופר בן־
 בקר, אדמוני ובריא אור כגבר חלציו
 ורדף אחריה נטו־זנב, שואף ונושף ברוחו. הסוס
 עמד במקומו בין כלונסאות עגלה המעומדים והפר
 עם יפתו מקיפים אותו סביב, כשם
 שמקיפים חתן תחת חופתו (ספר הבהמות).
 לקורות סוס נושא ספרים). שוני האוירה שבין התיאור
 הזה ובין תיאורו של ביאליק (כאן שכונת בית כנסת
 וכאן היער והשדה שלפניו; כאן שנים הנלחמים על
 אחת בלב הטבע וכאן חיוור אחד על אחת כדרך הקפה
 של חתונה בעיירה) הוא כשוני של תיאור המתמחה
 בממשותו ושל תיאור שממשותו מתעלה לסמל. והרי
 כדוגמה אחת, גם היא בתיאורו של מנדלי לענין הצד
 השווה בפרט בולט: „כאודם התלמון בתוך הביצה
 מראה העגלה, כלבנת כסף במשכיות זהב מראה הכ־
 תם על מצח העגלה“ (שם, עגלתו של תוספות
 יום טוב), וביתר ברור: „והעגל הרך האדמוני כולו
 וכוֹכֵב לבן על מצחו, כיון שהרגיש באמו מיד
 הפשיל זנבו, מרקד ומזדקד ורץ לקבל פניה“ (מספר
 הזכרונות). כאן וכאן הכתם או הכוכב סימן היכר,
 תוספת נוי העשויה לחבב, מה שאין כן בביאליק
 כאשר נלמד במעט עיון. שכן תיאוריו אלו של מנדלי
 מראים את בעלי־החיים, בתחומו של האדם, ישוב־
 העיירה, ונמצאת תהיית־הילדות העולה מהם חתומה
 בתחומה של השכונת הזאת, ואילו תיאורו של ביאליק
 מראה את בעלי־החיים שלא בתחומו של האדם, ונמ־
 צאת תהיית הילדות העולה ממנו כתהייה על יער־
 בראשית, מדורם האפל של יצרי בראשית, והמחזה
 המתואר הוא מחזה הפרציה של יצרים אלה בהתלכ־
 דותם, יצרי־חרות וקיום, כדרך שהם מתוארים ברא־
 שית־המיתוס — התנגשות שני הזכרים שסופה רצח.
 אלא שהמחזה המתואר הוא בדרגה שלפני הרצח
 בפרשת בראשית — הלא הוא הרצח שלפני האדם,
 רצח החיה, וכמה מומנטים מחזקים בנו את ההקבלה
 שבין תחרות־הריגה זו, הפורצת מתוך היער וחזרת
 עם סיומה הנמהר אל היער, ובין הריגת־בראשית
 שבפרשת־בראשית, ראשית, הגירסה על גרם־הרצח,
 כפי שהיא מובאת בשמו של ר' צדוק האומר: „תאור
 מה [אחות ואשה] של הבל היתה נאה ביותר
 וחמדה קין ועליה נפלה קטטה ביניהם, דכתיב ויהי
 בתיוטם בשדה ואין שדה אלא אשה שנמשלה
 בשדה“ (מדרש הגדול, מהדורת מרגליות, עמ' קי"ח),
 והרי, למשל, עמידת העגלה כבוחנת: למי היתרון,
 ודברי המדרש על קין: היה קין איש אוהב אדמה
 והבל היה איש אוהב לרעות צאן, וזה צריך לזה וזה

או חרץ עננה לפית ותרגץ בצל קורתו
 כהר אבן נשרמה וכגוש כדרות שרלה
 לשעין עקה פתללו ולמלא סנתי ענמה
 שחחו תחתה מפחד אם על שלשת גזליה
 אחתי קגור וכעסה כעפרים הנביקתם סעה
 פנויה אפלה נקנפה, איש אל רעהו גלחצו
 חלוצי נשל יקברו לארץ, צנפה אחת אבלה
 חרבת אלהים בעצמותם ולשונם לחסם צבקה.

ז

ואפשר והדוגמה העזת ביותר הוא באותו תיאור
 שבו חרדת־אלוהים נראית גם כהתגעשות־עצומה בטבע
 גם כהתרחשות עצומה בנפש, והוא תיאור התפרצות
 מתוך היער: „פתאום, והנה רעד קצה היער אשר
 ממולי, רעד וירגש, מע־ב־אפלתו זינוקו לפתע
 התוצה שלושה בני־בקר צעירים וטובים: עגלה יפה
 פיה אדומה כולה ושני פרים בני־בקר שחורים כעורב.
 אחד מהם כוכב זרח לו במצחו, העגלה, כצאתה מן
 היער כן עמדה והסרים, בלי להפסיק שטף־מרוצתם,
 החלו לטוב אותה במעגל רצוא וסוב, קלה ויפה היתה
 מרוצתם, מתחילה לא נראה להם בלתי־אם חלקת עור
 שחור נוצץ ומהבהב, רגלים מהירות טופפות בקצב
 נוגעות ולא נוגעות, עקימת־חן של צואר נטוי בשיר
 פוע, כמחזק קידה, ורתתי אבק קל עולים מתחת טל־
 פיהם, מזהיבים רגע ומתנדפים. הבכירה עמדה כל
 העת במנוחה, כבוחנת: למי היתרון, אולם מרגע
 לרגע קצרה רוח המתחרים ולהטם גבר, שריריהם
 צבו, נחיריהם התרחבו ורעדו ונשימתם תכפה, בול־
 מוס אחוז, העינים מלאו דם והשגיון הציץ
 מתוכן. האבק מתחת הטלפים הלך ורב והצוארים
 העמיקו שחוח לארץ, „אסון יתית!“ — חרד
 לכוֹכֵב, בו ברגע ובעל הכוכב הפך פתאום, ובעמדו
 נטוי מצח וקרן לעומת רעהו השוטף עוד במרוצתו,
 הסתער אליו בחמת־רצח — וחבט! נאקת פרא,
 געיה איומה וזרה עלתה מתוך ענן־האבק והאדן
 מסביב היתה לחרדת־אלוהים, לכבי תעה
 ועיני חשכו מראות, ובהתפור הענן ראיתי והנה אחד
 מן הפרים רץ־רץ במישור, דמו שותת לארץ ונוצץ,
 וגעיותו בוקעת רקיעים, והשני, בעל הכוכב, יעמו
 העגלה, נבלעו שוב מתוך מרוצה נאה וקלה בעביר
 היער ונעלמו. המחזה תם, לא השאיר אחריו בלתי־אם
 עקבות טלפים טרופות על פני אבק ה„זירה“ אשר
 עם קצה היער ותמהון־אלוהים בלב ילד קטן
 היושב בדר מנגד בחול ותוהה...“ („ספיה“).

כדי להבליט את ייחודו של התיאור הזה ראוי
 לראות בדומה לו, מצד ענינו, בספרותנו. והרי כדוג־
 מה אחת תיאורו של מנדלי לאומר: „כשעה שבה־

העמים אכה בעורון" (זכריה י"ב, ד). בהמשך הדורות היצא התמהון מחוקתו הראשונה כמכה וקללה. ונתר פרש כתמיהה גדולה ואפילו כפליאה בעלמא. והנה ח. נ. ביאליק הפליא להחזיר משמעותה באופן שנתחדש לו הצירוף המבטא שיא־פליאה בחוויות השתייה. כפי שכבר ראינו במחזה המלחמה של שני הפרים וכפי שניתן לראות בדוגמאות אחרות. כן נשמע על הנער נוח והתרשמותו: "ופעמים כשהוא בא אל הקרפיף לפנות ערב והמקום ריק ומטיל אימה יתירה ומארינקא איננה — הוא עולה ומחביא עצמו בתוך צמרתו העבותה והמבושמת של האוג ומבקש קנים בחשאי... פתאום הוא רואה כנגדו את החמה בשקיעתה ואת השמים בנהלי אש ותמהון־אלוהים נוסף עליו" (מאחורי הגדר). מה שהמשורר תולה נפילה בתמהון כפי שהכתובים תולים איתה בפחד, אימה, חרדה וכדומה, מראה בעליל את לידתו של תמהון־אלוהים כתוך חרדת־אלוהים. ועד מה ההגדרה המחודשת ממציא לו קליטת־נפש אֶל־מנטארית וכוללת ביותר אנו למדים מתוך שיר־וידוי ("אחד אחד ובאין רואה"). שבו הוא מתפלל לחזון־משנה של קדמת־לדותו, ובדמותו כאילו משאלתו מקיימת, הוא מתארה לאמור:

יָשׁוּב אֶמְצֵא נִפְסָם לִפְנֵי עוֹלָם פְּלִאי בְּטָהֳרוֹ
זֶן נְעוּל וְחֹתֵם, זָרוּעַ חִידוֹת וּפְלָאִים,
לְבָנִי יִפְלֵא קִמּוֹן וְתִמְהוֹן־אֱלֹהִים עַל פְּנֵי
פְּעִינִי תִזְרַח כְּמִצֵּה וּבִנְפִשִּׁי תִרְצֶה בְּאִלְמָה.

דומה, כי תמהון־אלוהים זה כיוצא ממחביאי — מסתרה של הרגשה לגילוי של מראה ("על פני"). וראה בדומה לכך בתמונה אחרת של המשורר, בבואו לתאר, בשירתו "מתי מדבר", את הפרש הנפסע:

יִקְפֵּץ לִפְעַע עִם סוֹסוֹ וְחִפְתֵּי אֱלֹהִים עַל פְּנֵי מוֹ.

והיות אלוהים כחרדת אלוהים, שכן כמותה כח־ברתה מתארת אימה כובלת, משתקת: "ויהי חיתת אלוהים על הערים אשר סביבותיהם ולא רדפו אחרי בני יעקב" (בראשית ל"ה, ה). אולם מה שחשוב יותר היא הרמיזה על השייכות הפנימית שבין חרדת־אלוהים ותמהון־אלוהים, העשויה שתתברר לנו מתוך תרגום הוולגאטה, שספק הוא אם המשורר נתן דעתו עליה אך ודאי חש בה, שכן צמד־המלים בספר שמואל: לחרדת־אלוהים ניתרגם לה לוולגאטה *miraculum a Deo* לאמור לא אימת־אלוהים אלא נפלאות־אלהים, וקירבת נס, פלא, פליאה, חוליכני לתמהון־אלהים.

צריך לזה, אלא שבעל אדמה נוצח, הכל צריכין למרי חטיא, וכן הוא אומר: ויתרון ארץ בכל וגו' (שם). והרי, למשל, הציון המבליט כאילו מראש את הנוצח שבין שני הפרים, הוא הכוכב שבמצח. מענינת הגדרת המשורר: "כוכב זרח לו במצחו". שכן זריחה במצח אינה מובאת אלא פעם אחת במקראות, והוא בענין עוזויהו המלך שנאמר בו: "והצריעת זרחה במצחו" (דברי הימים ב' כ"ה, י"ט). והרי בבוא המדרש לבאר, מה היה האות אשר שם ד' לקין, הוא כולל בביאוריו השונים גם את הביאור הזה: "ויש אימרים צרעת זרחה במצחו". ואמנם, הקבלה שבין קין ועוזויהו היה לה על מה שתסמוך, שנאמר בו כי אהב־אדמה היה ונאמר בו שהקטיר על המזבח וקטרתו מעל. ולענינו נאמר, שהמשורר כאילו בא להרמיזו כי אות הניתן לרוצח בתולדות האדם לאחר מעשה, ניתן לרוצח במערכות־הטבע לפני מעשה. ולענין הראייה של האות שהוא זכר (אות־אותות) כאות שהוא נקבה (אות־אותיות) הרי מסייע ענין התו על המצח ביחזקאל וראוי להזכיר, כי גם הצרעת הנורחת נתפרשה כמין אות כתובה, וראה בתפילה של א' דראש השנה: "קצין [=עוזויהו] כגאה לקטר שם / נגע במצחו זרח להרשם" (בפיוט "אומץ אדירי כל חפץ") ולענין נגע־כוכב אולי פעל רישומו של דיאלקט, שבו שטערן (=כוכב) פירושו נגע, ביחוד תפיחות וכדומה. שנית, המלה הקטנה שהמשורר מביאה במרכאות: הזירה, שהיא כנודע כינוי שנדרש בו: "ומי שהוא מכניס עצמו לזירה או ניצוה או נוצח" (במד"ר פכ"ו), והלא מלחמת קין והבל נדרשה כמלחמה בזירה: "אמר ר' שמעון בן יוחאי קשה הדבר לאומרו ואי אפשר לפה לפורשו: לב' אתליטין שהיו עומדין ומתגוששין לפני המלך, אילו רצה המלך פרשן ולא רצה המלך לפרשן, נתחזק אחד על חברו והרגו" (בר"ר פכ"ב).

ח

בתיאורו של המשורר הוגדר שיא־הבחנה בצמד־המלים: חרדת־אלוהים, ואילו שיא־התרשמותו שלו עצמו הוגדר בצמד־המלים: תמהון־אלוהים. ואם הגדרה ראשונה היא מטבע קדום, הרי הגדרה אחרונה היא מטבע חדש, שטבעו המשורר עצמו. תיבה תמהון אינה מצויה אלא פעמיים במקרא, פעם ראשונה בתוכחה: "יכך ד' בשגעין ובעורין ובתמהון לבב" (דברים כ"ח, כ"ח); פעם אחרונה בדברי הנביא המקיים גם הוא את השכנות הזאת: "אכה כל סוס בתמהון ורכבו בשגעון — — וכל סוס